

سازمان آموزش فنی و حرفه‌ای کشور

آموزش‌های فنی و حرفه‌ای در مناطق روستایی

ایران

(مهارت آموزی زمینه ساز توسعه پایدار روستایی)

هیوا نصیری

دفتر امور آموزش روستایی - تیرماه ۱۳۹۰

چکیده:

اینک روشن است که آموزش و کسب مهارت نقشی مهم و اساسی در توسعه فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی جوامع ایفا می نماید. با توجه به آموزش می توان به توسعه پایدار در روستا دست یافت و آن را تقویت نمود. ارتقای سطح مهارتی روستاییان می بایست به گونه ای باشد که آنها را به سوی بهینه سازی روشهای تولیدی و بهره وری از امکانات موجود سوق داده به گونه ای که تامین کننده بخشی از اهداف توسعه روستایی باشند.

آموزشهای فنی و حرفه ای در مناطق روستا از اهمیت ویژه ای برخوردار است و توسعه روستایی در واقع یک جریان تربیت و آموزش نیروی ماهر است. در این مقاله ضمن معرفی فعالیت ها و برنامه های آموزشی سازمان آموزش فنی و حرفه ای ایران در بخش روستا به دستاوردها، چالشها و برنامه های آتی پرداخته و پیشنهادات و تجربیات بدست آمده ارائه می گردد.

کلمات کلیدی

سازمان آموزش فنی و حرفه ای ایران - مهارت - روستا - آموزش - شیوه های اجرا

مقدمه

توسعه روستایی از اهداف اصلی پروژه ها و برنامه های اجرایی در این حیطه بوده و آموزش و ارتقاء مهارت روستاییان از عوامل اساسی و مهم در تقویت و پایداری توسعه روستایی است ولیکن در چنین رویکردی آموزش فراموش و یا کم ارزش تلقی شده است. در تعریف توسعه پایدار در سند چشم انداز توسعه، به عنوان ظرفیتی مستمر برای آینده ای بلند مدت تعریف شده است (چلتن هام ۱۹۹۸) و این تعریف حفاظت از سرمایه ها را شامل می شود که مفهوم سرمایه، سرمایه زیست محیطی، سرمایه انسانی، سرمایه اجتماعی و سرمایه مصنوع را شامل می گردد. در این میان سرمایه انسانی توانایی فرد را برای انجام کار تعریف می کند که شامل سلامت فیزیکی، بدنی، دانش، مهارت و انگیزه و نگرش فرد است. سرمایه انسانی رابطه مستقیم با آموزش و مهارت آموزی داشته و یکی از مسیرهای دستیابی به سرمایه انسانی و متعاقب آن نیل به توسعه پایدار کسب مهارت می باشد. در برگرفتن همزمان منابع سرمایه ای باعث یکپارچگی و موفقیت در دستیابی به توسعه پایدار روستایی خواهد بود. اصل افزایش سرمایه انسانی مستلزم به کارگیری برنامه هایی است. در این برنامه ها می بایست به ارائه آموزشهای مهارتی-کاربردی منتج به اشتغال در نواحی محروم و دور افتاده، به کارگیری پتانسیل های منطقه ای، ترغیب و ایجاد انگیزش در مردم روستا به منظور دستیابی به عملکرد و تولید، توجه به اقشار و گروه های مختلف اجتماعی موثر در سرمایه های انسانی مانند جوانان، زنان و شاغلان و صاحبان بخش های تولیدی روستا، توجه گردد و در برنامه های آموزشی به طور خاص دیده شود. توسعه روستا باید در چشم انداز وسیعتری مورد بررسی قرار گیرد. با توجه به رابطه مستقیم آموزش و توسعه می بایست آموزشهای روستایی نیز در چارچوب تحولات اقتصادی و اجتماعی نهادها و روابط و فرآیندها در مناطق روستایی برنامه ریزی گردد. تجهیز نیروی انسانی و حرکت به سوی توسعه پایدار زمانی میسر است که روستائیان به حد کافی تعلیم دیده و مهارت های متنوع و مفید و کاربردی را فرا گیرند و طی این آموزشها تغییرات مفیدی در زندگی روستاییان ایجاد گردد.

نگاهی اجمالی به وضعیت آموزشهای فنی و حرفه ای روستایی در کشور بیانگر این نکته است که با افزایش جمعیت و بالارفتن نرخ بیکاری و تمایل روستاییان به مهاجرت به شهرها به منظور یافتن شغل، نیاز به آموزش نیروی انسانی ماهر در زمینه های فنی حرفه ای ضروری و فوری است.

در این میان با توجه به اهمیت آموزش روستاییان توجه به ارائه آموزشهای مهارتی در شاخه های گوناگون کشاورزی، صنعت و خدمات ضروری است. ورود به مناطق روستایی در سالهای قبل کم رنگ و تنها آموزشهای ساده ترویجی را در شامل می شده است که توسط سایر سازمان ها بنا به ضرورت ارائه شده و اصل مهارت آموزی و یا ارتقاء مهارت روستاییان در آن نادیده گرفته شده بود و خلا ارائه آموزشهای مدون و برنامه ریزی شده در بخش روستا همواره احساس می شد.

سازمان آموزش فنی و حرفه ای ایران با توجه به رسالت خود در ارائه آموزشهای غیر رسمی در سالهای اخیر با تمرکز و توجه به بخش روستایی برنامه های خاص آموزشی مهارتی را برنامه ریزی کرده و به شیوه های متنوع و متفاوتی ارائه می دهد. به طور کلی استراتژی برنامه آموزش روستایی با بررسی در خصوص فرصت ها، تهدیدها و نقاط ضعف و قوت طبق مدل SWOT و همچنین با مطالعه تجارب سایر کشورها و کارشناسی تجارب و وضعیت موجود سازمانی برنامه ریزی شده و الگوی منعطفی را در برنامه ریزی و اجرای آموزش های خود به کار گرفته است.

آموزش فنی و حرفه ای روستایی در ایران

دفتر امور آموزش روستایی سازمان آموزش فنی و حرفه ای ایران متولی آموزشهای روستایی و مسئول برنامه ریزی، هدایت، سیاستگذاری و نظارت در توسعه آموزشهای روستایی است که پیشتر تحت عنوان مدیریت آموزش صنایع غذایی و کشاورزی فعالیت می کرد و تنها به ارائه آموزشهای کشاورزی می پرداخت و در بخش خدمات و صنعت روستایی احساس خلاء موجود بود. بر اساس ضرورت ارائه آموزشهای گوناگون و متناسب با نیاز روستائیان دفتر امور آموزش روستایی به منظور

ارائه آموزش و ارتقاء مهارت در بخش های مختلف در سال ۸۶ جایگزین مدیریت کشاورزی گردید تا بتواند در سطح وسیعتری به ارائه آموزش بپردازد.

سطوح مدیریتی برنامه های آموزشی روستایی

عامل موفقیت هر برنامه ای توجه به اصل مدیریت صحیح و اصولی برنامه جهت نیل به اهداف تعیین شده می باشد. با توجه به این امر سطوح مدیریتی تعریف شده و مدیریت برنامه آموزشی روستایی ایران چهار سطح را شامل می گردد.

سطح یک (سطح ستادی):

دفتر امور آموزش روستایی بالاترین سطح مدیریتی در اجرای آموزشهای روستایی بوده و به عنوان هسته اصلی برنامه ریزی و نظارت و تصمیم گیری ها در سطح کشور می باشد.

سطح دو (سطح استانی):

در سطح دوم مدیریتی شعب استانی دفتر امور آموزش روستایی در ادارات کل استانی قرار دارد که مسئول برنامه ریزی آموزشهای سالیانه، هماهنگی جهت اجرای آموزشها و در واقع پل ارتباطی سطح یک مدیریتی و سطح سه می باشد. ارائه آمار و عملکرد سالیانه، نظارت بر سطوح پایین دستی از وظایف دیگر این سطح می باشد.

سطح سه (سطح مراکز معین):

مرکز معین مرکز آموزش فنی و حرفه ای است که توسط ادارات کل استانی تعیین شده و در هر شهرستان حداقل یک مرکز معین مسئولیت مدیریت آموزش روستایی شامل نیازسنجی

آموزشی، برنامه ریزی و نظارت بر اجرای دوره های آموزشی را به عهده دارد در حال حاضر حدود ۳۰۰ مرکز در سطح کشور مسئول این امر هستند.

سطح چهار (سطح کارگاه روستایی):

کارگاه روستایی در واقع قلب اجرایی آموزشها است که می تواند در شیوه های متفاوت آموزشی متفاوت باشد ولی معنا و مفهوم واحدی داشته و در واقع فضایی برخوردار از امکانات تجهیزات و منابع آموزشی و نیروی انسانی کارآمد است که جهت ارائه مهارت و ارتقاء آن به روستاییان مورد استفاده قرار می گیرد. بر اساس سیاستهای ستادی ترجیحا در نقاط متراکم جمعیتی و محیط های تولیدی و صنعتی در سطح دهستانها و روستاهای تحت پوشش مرکز معین ایجاد می گردد.

شیوه های برنامه ریزی آموزشی در روستا

نیازسنجی

با توجه به اهمیت تناسب ارائه آموزشهای مهارتی روستاییان با نیازهای واقعی محیط کسب و کار انجام نیازسنجی آموزشی برای اجرای دوره ها ضروری می باشد. نیازسنجی فرآیند جمع آوری و تحلیل اطلاعات بر اساس نیازهای افراد، گروه ها و جوامع است. به طور کلی نیازسنجی فرآیندی نظام مدار برای تعیین اهداف شناسایی فاصله بین وضع موجود هدفها و نهایتا تعیین اولویت ها برای عمل است و در نیازسنجی آموزشی روستا یعنی کدام دوره آموزشی و در کدام منطقه باید آموزش داده شود. در نیازسنجی روستایی نیازهای مهارتی روستاییان استخراج شده و برنامه آموزشی مورد نیاز تعیین می گردد.

در حال حاضر از روش دلفی در نیازسنجی با استفاده می گردد و لازمه شروع هر برنامه آموزشی روستایی در ایران انجام نیازسنجی آموزشی طبق دستورالعمل های معین شده می باشد.

قطب بندی کشاورزی

به منظور تعیین اولویت های آموزشی در بخش کشاورزی در روستاها از روشی تحت عنوان قطب بندی استفاده شده است. در این روش فعالیت های کشاورزی با توجه به شاخص های متعدد از قبیل سطوح زیر کشت محصولات ، میزان تولید محصولات و تعداد بهره برداران این بخش که برای آموزشهای روستایی از اهمیت برخوردار است مورد بررسی قرار گرفته و مناطق کشور در محصولات مهم و اساسی رتبه بندی شده و قطب های کشاورزی معرفی و به تبع آن میزان آموزشها و نوع آموزشهای مورد نیاز هر منطقه و قطب تعیین می گردد.

قطب بندی آموزشی علاوه بر بخش کشاورزی می تواند در سایر بخش های خدماتی و صنعتی کشور نیز صورت گیرد بدین معنی که با توجه به پتانسیل های هر منطقه امکانات و نیازهای آموزشی حاصل از نیازسنجی آموزشی قطب های آموزشی خاص هر منطقه تعیین گردد.

مدل های اجرای آموزش روستایی

(۱) اجرای دولتی:

اجرای آموزشها به صورت دولتی به شیوه ای اطلاق می گردد که تمامی ملزومات آموزشی اعم از تجهیزات، نیروی انسانی و ... توسط بخش دولتی تأمین می گردد و به دو صورت اجرا در شهر در رشته های تخصصی کشاورزی و در مراکز تخصصی ثابت شهری و اجرا در روستا در کارگاه های روستایی می باشد که اجرا در روستا علاوه بر حرف کشاورزی حرف خدماتی و صنعتی نیز آموزش

داده می شود و کلیه هزینه اجرای این دوره ها توسط دولت پرداخت می گردد. در مواردی طبق تفاهمنامه همکاری با سایر ارگانهای دولتی طی عقد تفاهم نامه همکاری مشترک در زمینه اجرای آموزش صورت گرفته و از امکانات موجود اعم از فضای آموزشی و تجهیزات و نیروی انسانی در اجرای بهتر آموزشها بهره گرفته می شود.

(۲) برون سپاری

با توجه به سیاست دولت در واگذاری فعالیت های دولتی به بخش خصوصی جهت بهره وری بیشتر و مشارکت این بخش سازمان فنی و حرفه ای ایران نیز بخشی از فعالیت های آموزشی خود را طی طرحی تحت عنوان برون سپاری در دو روش خرید خدمات آموزشی و واگذاری مدیریت آموزشی به بخش خصوصی واگذار و بخشی از تعهدات سالیانه آموزشی خود را در این دو قالب به انجام می رساند.

(۲-۱) خرید خدمات آموزشی

در این مدل اجرای آموزشی دوره آموزشی به واجدین شرایط در بخش خصوصی واگذار می گردد به این صورت که مجری واجد شرایط مسئول تهیه تجهیزات، امکانات آموزشی، مربی و مواد مصرفی برای اجرای دوره آموزشی بوده و سازمان هزینه ای را با توجه به تعداد آموزش دیدگان در هر دوره آموزشی و به تناسب حرفه آموزشی به مجری پرداخت می نماید و در واقع مشارکت بخش خصوصی را در اجرای آموزشها پررنگ می نماید این شیوه آموزش در سالهای اجرایی به خوبی از طرف متولیان آموزشی در بخش آموزش های فنی و حرفه ای مورد استقبال قرار گرفته و از شیوه های آموزشی موثر می باشد.

۲-۲) واگذاری مدیریت آموزشی

حالتی است که سازمان آموزش فنی و حرفه ای کشور تمام تجهیزات، امکانات و منابع انسانی مورد نیاز برای ارائه خدمات آموزش فنی و حرفه ای را در اختیار موسسات مجری قرار داده و موسسات مجری با مدیریت صحیح و اثر بخش مجموعه، خدمات مورد نظر سازمان را ارائه می کنند. بدیهی است سازمان هزینه خدمات مدیریتی موسسات مجری را پرداخت می کند.

۳) طرح هجرت

این طرح در سال ۸۵ و برای تعداد محدودی رشته طراحی گردید. در این روش هدف انتقال کلیه مواد آموزشی به روستاها و مناطق دورافتاده بود. آموزش فنی و حرفه ای در روستاها در قالب تیم های سیار به صورت کاروانهای آموزشی شامل کانکس و پاژن در فاز اول اجرای طرح، و کامیونت در فاز دوم اجرای طرح بود که تجهیزات آموزشی را حمل و جهت ارائه آموزشها به روستا و نقاط محروم اعزام می شدند. کاروانها شامل تجهیزات از قبیل چادر برای تشکیل کلاسها و کاروانهایی با دو فضای مجزا بود که یک فضا حاوی امکانات استراحت از جمله دوفقره تخت خواب، تلویزیون، وسیله سرد و گرم، میز تحریر، دستشویی و اجاق گاز و .. و فضای دوم مخصوص قرار دادن تجهیزات ابزار و مواد آموزشی و خودرو پاژن برای کشیدن کاروانها و مربی مربوطه برای هر رشته آموزشی بود. در فاز دوم به جای خودرو و کاروانها از کامیونت ها و کانکسهای تجهیزاتی استفاده شد. هدف این طرح تحقق دسترسی به فرصت های آموزشی برابر و با هدف ایجاد توانمندی روستائیان و مبارزه با مهاجرت روستائیان می باشد. علاوه بر تغییرات ذکر شده در نوع خودروها در فاز دوم طرح اتوبوسهایی مجهز به امکانات آموزشی نیز طراحی گردید فضای داخلی این اتوبوسها مانند کارگاه آموزشی بوده و تمامی امکانات یک کارگاه آموزشی استاندارد را دارا می باشد که این به عنوان تیم های سیار آموزشی حرف مشخصی را آموزش می دهند.

۴) روشهای نوین اجرایی

با توجه به تجارب به دست آمده در اجرای آموزش و طرح های ماقبل و مطالعات صورت گرفته روشهای جدیدی ارائه آموزشها به شیوه های متفاوت برنامه ریزی شد.

۴-۱) آموزش مبتنی بر محیط کار

در این نظام افراد پس از طی مراحل نظری و دانش پایه بخش مهارتی دوره های را در محیط واقعی و یا شبیه سازی شده زیر نظر مدرسانی که از میان متخصصان و مدیران بخش کار پس از طی مراحل ممیزی انتخاب می شوند، سپری می کنند. در مدت گذراندن بخش مهارتی، این افراد، مشابه بخشی از نیروی کار و محیط کار بخشی از فضای آموزش مهارتی می باشد. همچنین، برنامه ریزی، گسترش، ممیزی و نظارت در این نظام باید بر پایه آموزش مهارت و فناوری در محیط کار صورت گیرد. در این روش به محیط کار واقعی توجه می شود و کسب مهارت در محیط کار حرفه مربوطه صورت می گیرد. در این حالت مهارت آموز به درک صحیح و ملموس تری از مهارت دست یافته و در واقع فاصله یادگیری تا اجرا کوتاه می گردد. این شیوه آموزشی موجب ارتباط قوی تر بازار کار و نیروی کار شده و انتقال دانش بومی به نسل جدید را موجب می گردد. همچنین با کاهش هزینه های آموزشی از نظر اقتصادی نیز روش مقرون به صرفه ای بوده و بهره برداری بهینه از عوامل تولید را موجب می گردد. کارآموزان بازار کار را انتخاب نموده و در همان کارگاه مشغول یادگیری مهارت مورد نیاز خود شده و با عوامل حاکم بر محیط کار واقعی آشنا می شوند. این طرح رویکردی مشارکتی داشته و صاحبان مشاغل، بنگاه های اقتصادی و واحد های تولیدی از مشارکت کنندگان در اجرای این مدل آموزشی می باشند.

۴-۲) آموزش حرف مشاغل خانگی

در کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه بخش قابل توجهی از تولیدات توسط مشاغل خانگی صورت می گیرد و جزء اصول اقتصادی کشورها مد نظر قرار گرفته است. شناسایی و اجرای حرف

مشاغل خانگی با توجه به پتانسیل های اجتماعی، اقتصادی هر منطقه می تواند در ارتقاء و افزایش بهره وری و توسعه اقتصادی جوامع روستایی اثرگذار باشد.

سازمان فنی و حرفه ای ایران به شناسایی مشاغل خانگی مناسب پرداخته و طی برنامه ای مدون تصمیم در توسعه مهارت های مرتبط گرفته است. تهیه و تدوین استانداردهای این بخش و همچنین ارائه آموزشهای مهارتی در روستاهای کشور از وظایف سازمان بوده و جزء برنامه های مهم و اساسی در حال اجرا می باشد.

شیوه های نظارتی آموزشهای روستایی

نظارت بر نحوه اجرای دوره ها در سطوح مدیریتی صورت گرفته و بازدیدهای دوره ای کارشناسی جهت احصاء مشکلات و نواقص اجرایی به صورت ماهیانه و طبق دستورالعمل های اجرایی صورت می گیرد. یکی از برنامه های نوین در آموزشهای روستایی ایران ثبت کلیه اطلاعات آموزشی در پرتال آموزشی می باشد که در واقع تجمیع تمامی اطلاعات اعم از دوره های آموزشی پیشنهادی استانها احصاء شده از نیاز سنجی و قطب بندی آموزشی و شیوه های آموزشی انتخابی مناطق، مکانهای آموزشی و ... می باشد. از این طریق کنترل و بررسی دوره های آموزشی در سطوح مدیریتی انجام و در نهایت در سطح ستاد به تایید کارشناسان ستادی می رسد و مجوز برگزاری دوره به استانها داده می شود و شیوه ای موثر در نظارت بر شروع و اجرای آموزشها می باشد.

شیوه های ارزیابی عملکرد آموزشی روستایی

علاوه بر اطلاعات دریافتی از پرتال آموزشی، فرم های عملکردی با شاخصهای متفاوت ارزیابی همراه با شیوه نامه های آموزشی در ابتدای هر سال آموزشی به استانها ارسال و در اختیار مراکز معین قرار گرفته و هر سه ماه یکبار اطلاعات عملکردی احصاء و در سطح ستادی مورد ارزیابی و تحلیل قرار

می گیرد. آمار بدست آمده میزان تاثیر گذاری و موفقیت آموزشها در نیل به اهداف از پیش تعیین شده سازمان را نشان میدهد و می تواند در برنامه ریزی های آینده عامل تاثیر گذار باشد.

جمع بندی و نتیجه گیری

بر اساس تجربیات عملی صورت گرفته در خصوص ارائه آموزشهای فنی و حرفه ای روستایی در ایران مشخص گردید که مهمترین عامل موفقیت آموزشها در این مناطق شناسایی صحیح و درک درستی از نیازهای نیروی انسانی و شناخت پتانسیل های منطقه و از طرفی ارائه آموزشهای منتهی به اشتغال و تولید می باشد. انجام نیاز سنجی منطقه ای ، قطب بندی آموزشی از جهات متفاوت، اولین گام در این مسیر می باشد. از طرفی به کارگیری شیوه های اجرای متفاوت و متناسب با شرایط موجود و توجه به صرفه اقتصادی مورد توجه مجریان و متولیان قرار گرفته است و شیوه های آموزش در کارگاه های روستایی به صورت مکانهای ثابت و مشخص جهت آموزش جایگزین آموزشهای سیار به شیوه طرح هجرت گردید. در حال حاضر آموزش حرف مشاغل خانگی، اجرای آموزشهای مبتنی بر محیط کار و آموزشهای مهارتی مورد نیاز روستاییان در اولویت برنامه ریزی آموزشی قرار گرفته است.

پیشنهادات

بر اساس یافته های تحقیق و نتایج حاصل از اجرای عملی برنامه آموزشی در روستا پیشنهادات زیر ارائه می گردد:

۱- توجه سیاستگذاران آموزشهای فنی و حرفه ای به مقوله آموزش های مهارتی روستایی و فراهم سازی بستر مناسب جهت اجرای آن.

۲- در نظر گرفتن سطوح مدیریتی برنامه جهت مدیریت صحیح نیروی انسانی، مکان و امکانات

آموزشی و اجرای دقیق و نظارت بر نحوه اجرای برنامه های آموزشی.

- ۳- مشارکت و ترغیب بخش خصوصی، بنگاه های اقتصادی، صاحبان مشاغل جهت مشارکت در اجرای برنامه های آموزشی به منظور بهره گیری از امکانات و توانمندی های آنها .
- ۴- برنامه ریزی و هدف گذاری دقیق آموزشها با انجام نیازسنجی آموزشی و قطب بندی آموزشها
- ۵- فراهم ساختن بستر مناسب جهت شناسایی مشاغل خانگی و مهارتهای مورد نیاز این بخش و ارائه آموزشهای مورد نیاز روستاییان.
- ۶- توجه ویژه به ارائه آموزشها در محیط واقعی کار به عنوان اصل یادگیری و عمل و کسب مهارت در محیط های کار و تولید.

منابع

- شیوه نامه برنامه ریزی و اجرای آموزش روستایی، عشایری و کشاورزی دفتر امور آموزش روستایی سازمان فنی و حرفه ای ایران، ۱۳۹۰
- قدیری معصوم، مجتبی و عزمی، آئیژ : توسعه روستایی و اصول و عملیات، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۸
- خداوردیان مجیدرضا، فرج اله حسینی سیدجمال بررسی عوامل موثر بر سودمندی دوره های آموزشی فنی و حرفه ای غیر رسمی جهاد سازندگی برای شاغلین روستایی استان تهران در سال ۱۳۷۷
- فتحی واجارگاه ، کوروش ، برنامه ریزی آموزش ضمن خدمت کارکنان ، سمت ۱۳۸۳
- فتحی واجارگاه ، کوروش ، نیازسنجی در برنامه ریزی آموزشی و درسی (روش ها و فنون) ، اداره کل تربیت معلم و آموزش نیروی انسانی ، ۱۳۷۵۳. فتحی واجارگاه ، کوروش ، نیازسنجی آموزشی (الگوها و فنون) ، آئیژ ، ۱۳۸۱
- فرمیپنی فراهانی ، برنامه ریزی آموزشی و درسی، جهاد دانشگاهی ، ۱۳۸۴

- شبلی ، خالد « تعیین نیاز های آموزشی مدیران و کارکنان در سازمان های پویا » مجله تدبیر، شماره ۷۹، ۱۳۷۶
- عباس زادگان ، سید محمد ، ترک زاده ، جعفر « نیاز سنجی آموزشی در سازمان ها » شرکت سهامی انتشار ، تهران ، ۱۳۷۹
- سعید هداوند برون سپاری آموزش های سازمانی، ۱۳۸۹
- ۱۰) ابتکار، دکتر تقی، معرفی آموزشهای علمی، کاربردی (تکنولوژی) در ایران، ص ۲۲، مجله شریف، شماره ۲، شهریور ۱۳۷۱ - تهران
- ۱۱) برادران، مسعود، بررسی حیطه فعالیتهای زنان روستایی و تعیین نیازهای آموزشی آنان در قالب ترویج خانه داری، پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشکده کشاورزی دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۶۹.
- ۱۲) کاوسکی، مری، تلاشهای فراموش شده زنان در عرصه کشاورزی. معروفی، پروین (مترجم)، ص ۸، مجله زیتون، شماره ۹۴، بهمن و اسفند ۱۳۶۸، تهران.
- ۱۲) شادی طلب، ژاله، زن در توسعه، مقاله ارائه شده به اولین سمینار مشارکت اجتماعی زنان، دانشگاه تهران، ۲ - ۱ اسفند ۱۳۷۱.